

KISEBB KÖZLEMÉNYEK.

Madách Ember Tragédiájához.

Aluminium. A phalanster-jelenetben a tudós végigmutatja Ádámnak a múzeumot, mely a régi világ néhány megmaradt ritkasága közt egy darab vasat is birtokának mondhat. A tudós a a következő szavakkal kíséri a bemutatást:

Ezt az ércet itt
Vasnak nevezték, s míg el nem fogyott
Az alumínért nem kellett kutatni. (3291—3. sor).

E szavak az ötvenes évek egyik eseményének, az aluminium nagyban való előállításának visszhangja. A fémet magát kicsinyben már a német Wöhler is előállította ugyan 1827-ben, de az eljárás drágasága miatt a felfedezés csak elméleti vívmány volt, ehhez járult még, hogy csak igen kicsiny mennyiségekben lehetett készíteni. A nagyban való termelést a francia Henry Sainte-Claire Deville fedezte fel, ő állapította meg a fémek értékes ipari és műszaki sajátosságait s 1854-ben bemutatta a párizsi akadémiának. A felfedezés iránt III. Napoleon császár is nagyon érdeklődött s támogatására Deville egy Párizs melletti gyárban már nagy tömegben készítette az aluminiumot. Az 1855-i párizsi világtárlaton állították ki az «argent d'argile», «agyagból készült ezüst» első tömbjeit, kellő magyarázattal. A francia lapok tele voltak az új fém dicséretével és megjósolták, hogy a vasat teljesen ki fogja szorítani; vérmes lelkesedésükben már az egész *grande armée*-t fényes aluminium-vértekbe öltözve, aluminium karddal, puskával, ágyúval felfegyverezve látták és műszaki téren is a vas alkonnyatát hirdették. Természetes, hogy a felfedezést a francia szellem diadalának hirdették, nem csekély bosszúságára a német szomszédnak, ki a felfedezés elsőségéhez ragaszkodott. Az aluminium híre bejárta a világsajtót s így szerezhetett róla tudomást Madách is. Nem lehetetlen, hogy egy francia tudósítás került kezébe, erre mutatna, hogy a fémet *alumin* = fr. *alumine* alakban ilézi.

TOLNAI VILMOS.

Madách és Büchner.

Marót Károly *Madách egyik gondolatának származásához* c. cikkében (I. T. III : 255.) Madách egyik gondolatának klasszikus őseit mutatja ki és kérdi, hogy Madách az ősforrásokból, vagy közvetítéssel vette-e át a gondolatot? Egy valószínű közvetítőre, akit Madách biztosan olvasott, Büchner Lajosra mutathatok rá, kinek *Kraft und Stoff* c. nagy elterjedtségű művének

(1. kiadása 1855-ben jelent meg, 9. kiadása 1867-ben; az idézet az utóbbiból való) 199. lapján ezt olvassuk: «Und schon der griechische Philosoph Xenophanes (572 n. Chr.) bekämpft den Aberglauben seiner Landsleute mit den Worten: Den Sterblichen scheint es, dass die Götter ihre Gestalt, Kleidung und Sprache hätten. Die Neger dienen schwarzen Göttern mit stumpfen Nasen, die Thraker Göttern mit blauen Augen und roten Haaren. Und wenn die Ochsen und Löwen Hände hätten, Bilder zu machen, so würden sie Gestalten der Götter zeichnen, wie sie selbst sind usw.»

Madách e soránál (623.) «S kacagja durván az erő s anyag» Alexander is utal Büchnerre,¹ s hogy Madách csakugyan olvasta Büchnert, külső okokon kívül Büchner-reminiscenciák is bizonyítják: a természet ifjúsága a paradicsomban, B. «Urzeugung» c. fejezete, 83. l. —, a bélférgék példája, M. 3970—85, B. u. a. fejezet 68. l. —, a természet zajtalan munkája, M. 405—409. B. «Schöpfungsperioden der Erde 61. l. —, «énem zárt egyénisége,» M. 431—32, B. előszava, mely igaz, 1863-ból való, de megvan a B.-vel rokon Feuerbach «Das Wesen des Christentums» 17. fejezetében — a test élete kémiai folyamat, ezt a szellemi élet is szítja, M. 442—446, v. ö.: 1365—1368, B. «Gehirn u. Seele» 125. l. —, szabad akarat és statisztika, M. 3985—93, B. «Der freie Wille» 250. l. —, az eszkimó és a fóka, M. XI. szín, B. «Die Gottesidee, 199. l. —, arasznyi lét, M. 263, 516, B. «Urzeugung», 83. l. és «Die Zweckmässigkeit in der Natur», 99. l. s végül érdekes egyezés Arany «az öreg isten szabómesteres kitörése» (M. levele Aranyhoz 1861 nov. 2) és B. «Die Unabänderlichkeit der Naturgesetze», 40. l.

Egyébiránt a szóban forgó gondolat Eötvösnek Kőrösi Csoma Sándorról mondott emlékbeszédében (1843) is előfordul: «Az ember isteneiben is csak önképe mását inádjá, s esztelennek vagy szörnyetegnek hirdeti azt, mivel magát összehasonlítani nem lehet.»

KARDEVÁN KÁROLY.

Arany János, mint egyháztanúcsi jegyző.

A székkérdés igen gyakran nagy vizzálykodások oka a református hívek között, mert sok helyütt a hiúság kérdésévé vált, kinek melyik hely jár ki az Isten házában. Minthogy a reformátusok magok erejéből építik templomaikat, a székeket legnagyobb részt a hívek magok csináltatták, így támadt köztök a vetélkedés; egyik-másik kisebb-nagyobb művészettel kifaraghatta székét, előbbre jutott a szószékhez, ami különösen a módosabb emberek között az egyenetlenség magvait hintette el, sokszor halálos gyűlölködést támasztott az egyház tagjai között. Az ilyen perek gyakran évekig elhúzódtak és a felsőbb egyházi hatóságokat is foglalkoztatták. Természetes dolog, hogy az egyházi fensőbbiség iparkodott mindenféle eszköz-

¹ Alexander iskolai könyvtári, 1900-iki kiadásának számozása. Büchnernek fejezetcímeit is közlöm, hogy a sok kiadás között könnyebben ellenőrizhető legyen.

zel elejét venni ez emberi gyarlóságnak, de gyakran igen kevés sikerrel járt az ilyen törekvés.

A szalontai nemes csizmadia céh tagjai a régi időben vagyonos és tekintélyes tagjai voltak a városnak és az egyháznak, a mesterlegényekben is felütt tehát a nagyravágyás. Ők is külön széket kívántak magoknak. E tervöknek megnyerték a czéh előljáróit, akik a czéh biztosa: Markus Ferenc ügyvéd, szalontai bíróviselt tekintélyes férfit fogalmazásában a mesterlegények nevében folyamodtak «Nagytisztelű Balog Péter Urhoz a szalontai vidék esperest»-jéhez és a helybéli nagyérdemű Consistoriumhoz (ma presbiteriumnak mondják) 1843-ik év február 23-ikán, hogy a piatz felőli karnak jobb szárnya végiből mintegy 50 mesterlegénynek való ültő helyét olyképen resolválni és kijelenteni méltóztasson, hogy ha az Ekklesia nem kíváná a kimutatandó helyen az ülőszékeket elkészíttetni, a nevezett ifjúság kész a maga költségén azt teljesíteni.»

A nemes csizmadia legénység tehát első sorban még az «Ekklesia» bőkezűségére is számít, mikor külön székeket akar magának a templomban biztosítani, csak ha az Ekklesia nem kíváná a székek saját költségén való elkészítését, úgy akkor ajánlkozik a maga áldozatkészségével. Igazi magyar gondolkodás.

Ez a folyamodás előkerült a csizmadia czéh leveles ládájából, de előkerült a Nagyérdemű Consistorium végzése is Arany János ismert gyönyörű írásával. Szól pedig e végzés a következőképen: «107/1843. Tekintetbe vévén jelen Consistorium azt, hogy minden *ültyes elkülönözések* az Isten házában csak ingerültséget s viszálykodást szülnek; valamint azt is, hogy templomunk a kért helyen, úgy s egyebbütt is új székek felállítására igen szűk: folyamodók kérelme nem tellyesíthetetik. Kelt Szalontán Február 23-án 1843. tartatott Cons. Gyűlésből kiadta helyettes Jegyző Arany János.»

A bölcsek körültekintő Consistorium tehát visszautasította ez újabb elkülönző vágyat, de egyúttal azt a flastromot ragasztotta az elutasításra, hogy a Consistorium jóakarátán se mulik a dolog, mert a templom különben is szűk «a kért helyen, egyebbütt is», így a kérés — nyilvánvaló — nem is «teljesíthetetik.» De ebből a végzésből látjuk, hogy Arany jegyzői igen bokros teendői mellett a Consistorium felszólítására szívesen helyettesítette az ő jegyzőjüket. Presbiternek ugyan nem választották meg, de munkájára szívesen számítottak. Azonban «a kis nótárus» e készsége jóakaratot gerjesztett a Consistoriumban és a városban is. Igen-igen tekintélyes ember vált volna belőle Szalontán; biztosan beválasztották volna a Consistoriumba, idővel «öregbbik nótárus» is lett volna belőle, de már ekkor barátkozott Szilágyi Istvánnal, s arra az útra lépett, amely elszakította szülőföldjétől és e nagy méltóságtól. Öreg korában bánatosan elmélázva, humorosan írja mindezekre visszaemlékezve, s megírja, hogy talán már alig emlékeznek róla a szalontaiak, vagy akinek eszébe is jut, úgy szól róla: «Kenyere volt itt holtig.» De elszakadt, elzüllött az apai háztól: «Vagy lett, vagy nem lett valami belőle. Azóta már hírt se hallani felőle.»

Gröngyösy László.

Gyulai Pál Kemény Zsigmondról.

Ebben az évben egy századja, hogy Kemény Zsigmond született. De egyszerűs mind körülbelül félszázadja annak, hogy megszületett olyannak, aminőnek ma ismerjük. 1866-ban jelent meg az a cikk, amelyben először volt megrajzolva a nagy regényíró képe úgy, hogy azóta jóformán egy arcvonás sem változott rajta. Ebben az esztendőben adta ki az arcképét — mellette egy pár hasábos *írott arcképpel* — a *Vasárnapi Ujság* 44. száma. Név nincs a cikk alatt, még egy betű sincs s mégis kétségtelen, hogy *Gyulai Pál* munkája. Külső bizonyíték nincs ugyan állításunk mellett, legföljebb oly tényre hivatkozhatunk, amely megengedi azt: Gyulai t. i. sokat dolgozott a *Vasárnapi Ujság*ba. Ami mégis kétségtelenné teszi: az e portrait tökéletes egyezése az 1879-ből való emlékbeszéddel. A Kemény értékének megállapítása, írói tulajdonságainak megfigyelése, világfelfogásának jellemzése teljesen azonos e két műben. Ha nem tudjuk elhinni, hogy volt egy — ismeretlen — író, aki már 1866-ban megformálta Keményről való nézetünket, de ezt sehol másutt nem írta meg, csak éppen itt s ha nem akarjuk feltenni azt, hogy Gyulai, aki máskor kritikáiban oly önállóan mutatkozik, ezen emlékbeszéde írásakor egy idegen ember régi névtelen cikkét szedte elő, megállapításait átvette s kifejtette: akkor el kell hinnünk, hogy e cikk Gyulai műve, az ő már kialakult, többet nem módosuló, legföljebb mélyülő nézeteinek első határozott és szinte teljes kifejezése. Itt adjuk a cikk és az emlékbeszéd néhány szembetűnő párhuzamos helyét:

Az arckép (1866):

Cikkei forma tekintetében nehézkesek voltak és látköre sokkal szélesebb, mintsem az akkori erdélyi viszonyok között népszerűsége verődhetett volna.

Az elbeszélés bája később sem lőn erős oldala, de szerkezet, kor és jellemrajz tekintetében folyvást emelkedett.

Erős érzéke van a tragikum iránt, mester a kor tragikumának az egyénekével való összeolvastásában... Jellemrajzait különösen kitünteti az, hogy az egyetlen magyar regényíró, ki komplikált mo-

Az emlékbeszéd (1879):

Eleinte politikai cikkei tudományosabbak, mélyebbek és nehézkesebbek voltak, mintsem népszerűek lehetnek volna.¹

Regényeinek cselekvénye és jellemrajza átgondolva, átérezve, élénken állottak szemei előtt, de az előadás és elbeszélés különösebb báját megtagadta tőle a természet.²

... regényei egyszerűs mind a legtragikaibb magyar regények, tragikaibbakkal, mint tragédiáink... Összeolvastja a művészeti célt és a történeti igazságot, az egyénben rajzolva a kor eszméit, szenvedéseit.

¹ *Gyulai Pál: Emlékbeszédek.* Franklin-Társulat. 1902. I. k. 165. l.

² 164. l.

tívumokat használ, azaz: személyeiben nem egy általános uralkodó szenvedélyt fest, hanem a szenvedélyek egész szövődékét, melyek hol küzdenek, hol összeolvadnak, hol egyik kap túlsúlyra, hol másik, s a tettek, úgy szólva, a különböző hatások összegét fejezik ki.

Némely fontos eseménynél hallgatagsága valóságos ékesszólás volt.

Nagyrészt összetett szenvedélyeket fest. Több szenvedélyt, több indokot olvaszt össze, melyek egymásra hatva, egymást élesztve vagy mérsékelve idézik elő a bonyodalmat és katasztrófát.

Az ő hallgatása gyakran ékesszólás volt.¹

Érdekes megfigyelni Gyulai kritikáinak érési folyamatát. 1854 márc. 2-án ír először Keményről a Pesti Naplóba. Sokkal egyszerűbb s merevebb lélek volt, senhogy e cikkben foglalt nézete — bár 25 év választja el az emlékezésedtől — nagyobb változáson mehetett volna át. De bizonyos dolgokról itt még szó sincs, egyetmást csak pedz, figyelemreméltó azonban egy különös módosulás. E kritikában olvassuk: «Egyik beszédben Florestan gróf így szól: «Oh az ember gyarló teremtés, mikor imádkozik vagy vétkezik egyaránt. Minden csak máz rajtunk, mely gyöngeségeket von be. Bűnaink nagy része túlhajtott erény; erényeink nagy része magát ki nem nőtt bűn. Játékszerei vagyunk ellenszenveinknek, melyek megvakítanak és közönyünknek, mely érzéseink lángját oltja ki, hogy a sötéttségben szellemünk aludjék el és a szívtelenség által butákká váljunk.» Nos, ez idézetet megtaláljuk az emlékezésében is, de itt nyoma sincs idézésnek, itt e szavakat Gyulai mondja — Kemény jellemzésére: . . . «megmegvillan pesszimizmusa is, mintha az emberen minden csak máz volna, mely gyöngeségeit takarja, mintha bűneink nagy része túlhajtott erény volna s erényeink nagy része ki nem nőtt bűn, mintha játékszerei volnánk rokon- és ellenszenveinknek, melyek megvakítanak és közönyünknek, mely kioltja érzésünk lángját, hogy a sötétben szellemünk elaludjék és szívtelenségünk elbutítson.»² Még érdekesebb egy másik változás, amely Gyulainak a véleményében ment végbe. A P. N.-beli kritikában u. i. ez idézettel kapcsolatban megrója Kemény sötét világfelfogását, disszonans hatásúnak mondva azt; a nekrológban már ellenmond e régi nézetének s mintegy régi magával vitatkozva így javítja ki: «De ha gyöngül is olykor lelkében az erkölcsi eszmény, soha ki nem alszik. A nemes nő- és férfialakoknak egész sora vonul el regényein.» Amit hát Gyulai Keményről hirdetett, nem egy, különböző pillanatnyi körülményektől meghatározott benyomás volt, hanem több, mintegy negyedszázad folyton fejlődő lelki képződménye, sok különböző, egymást korrigáló, egymással összeolvadó impresszió végső maradéka; csoda-e, ha Gyulai nem is úgy ragaszkodott hozzá, mint egy jó-, vagy rosszkedvű nap bizonytalan hangulatához, hanem merev hittel, mint egy élet meggyőződéséhez?!

¹ 186. l.

² 174. l.

A tárgyalt 1866-iki portrait már az emlékbeszéd előlegezett kivonatának tokintható. Kemény jelentősége tisztán áll előtte, képét is alig módosítja, hiszen Kemény megszünvén alkotni, tényleg nem is ad új vonásokat az arcképehez. Ezentúl már csak e cikket használja Gyulai; ami megjegyzést 1870-ben *Ujabb magyar regények* c. kritikájában K.-ról elszór,¹ mind benne van ebben. Az érés nagyjából be volt fejezve. A lényeges mondanivalók e névtelen cikkben azonosak az emlékbeszédben levőkkel, csak itt bővebben vannak kifejtve, élénkebben s szerencsésebben formulázva. Csak formai volt az átalakulás, mikor az arcképből, mint gubóból a hímesszárnyú lepke, előbújt a nekrológ.

Másfelől megfigyelhetjük e cikk segítségével azt a szuggesztív folyamatot, amelyen át a Gyulai szubjektív élményéből a magyar litterátusközönség tudományos meggyőződése lett. Az egykorúak, úgy látszik, tudták, ki műve a névtelen portrait. Dömötör János például ezt írja Keményről szóló kisebb életrajzában: «Némely fontos eseménynél — írja egy *kitünő írónk* a Vasárnapi Ujságban 1866-ban megjelent arcképe mellett — hallgatása valóságos ékesszólás volt.»² S e portait ki is fejtette a Gy. kritikáinak szokott hipnotikus hatását: így a Dömötör említett tanulmánya (1877-ből) kétségkívül innen vette értékelését és megfigyeléseit. Sokat köleszöntött belőle Szász Károly is *B. Kemény Zs. emlékezete* c. beszédében (1877-ből).³

KOMLÓS ALADÁR.

Barcsay Ábrahám házassága.

Ismertes, hogy Döbrentei nyomán az irodalomtörténet 1911-ig azt tanította, hogy Barcsay Ábrahám 1778-ban vette feleségül Bethlen Zsuzsánnát. 1911-ben előkerült Barcsay Ábrahámné szomorú jelentése. A szomorú jelentésben az az adat olvasható: tizenhat esztendőig bírta ő néhai b. e. férjében a házassági élet boldogságát. Ebből az adatból, másrészt a férj és feleség fennmaradt leveleiből arra a következtetésre jutottam, hogy a Döbrentei adata hibás. Barcsay 1789-ben s nem 1778-ban vette feleségül Bethlen Zsuzsánnát. (L. ezek részletes bizonyítását Adatok Barcsay Ábrahám életéhez cz. dolgozatomban. Erdélyi Múzeum 1911. évf. 249—268. l.) Mint-hogy 1789 mellett csak nemleges bizonyítékok szóltak, 1778-at elvettem ugyan s 1789-et fogadtam el bizonyosságnak, bár éreztem a pozitív bizonyítékok hiányát. Ugyanígy vélekedett Császár Elemér is dolgozatom rövid ismertetésében: az adat nem kétségtelen, de elfogadható. (Egyet. Phil. Közlöny. XXVI. évf. 192. l.) Ami akkor hiányzott, most rendelkezésre áll. Ferenczi Sándor az Erdélyi Nemz. Múzeum levéltárából közli magának az elegáns poetának, Barcsay Ábrahámnak a szomorú jelentését. Immár özvegy felesége, gr. Bethlen Zsuzsánna értesíti ebben a rokonokat és jó

¹ *Bírálatok*. 100. l. s amit a Névmutatóból kifeledek, a 130. l.

² *Dömötör János munkái* (156. l.).

³ *Kisfaludy-Társaság Évtapjai*. (Új folyam. 12. k.)

barátokat férje hirtelen haláláról s a többek között ezt mondja: s én az ő becses ritka tökéletességeinek csak 15 esztendőig örvendhettem! (Erd. Múzeum 1914. évf. 59. l.) Az özvegynek a férj szomorú jelentésére odaiktatott adata pedig az 1778-at végképen kitörli. Az igaz, hogy 1790-re enged következtetni s nem annyira 1789-re, épen úgy mint az általam közölt adat is. A lényeges a Barcsay szomorú jelentéséből az, hogy 1778 elesik. Hogy most már 1789 vagy 1790 irandó helyette, arra nézve, bizonynyal nem a 16, illetve 36 évvel *utóbb* keletkezett oklevelek döntők, hanem az *egykorúak*, t. i. a levelek. Már pedig Barcsay egy 1789 Beniamin napján (márcz. 31-én) kelt levelében édes kintsem angyalom, kedves Feleségemnek szólítja Bethlen Zsuzsánát s úgy is címezi. Ugyanezt teszi még több 1789-ből keltezett levelében. S a levelek adatával, 1789-cel összevág a két szomorú jelentés adata is, ha t. i. a Barcsayné szomorú jelentésének 16 évét úgy vesszük, hogy a 16-dik évig éltek együtt s a 16-dikban halt meg a férj, a Barcsayét pedig úgy, hogy a 15 év már kitelt, a 16-dik még nem. Tudjuk, hogy e tekintetben a gyakorlat még ma is ingadozó. 16 évesnek mondunk sokszor olyant, aki a tizenhatodik, sokszor olyant, ki a tizenhetedik évében jár. Ennek következtében bizonyos, hogy a Barcsay Ábrahám házassági éve 1789.

KRISTÓF GYÖRGY.

Bidpai és Lokman magyar fordítói.

Az Irodalomtörténet 1914 áprilisi számában Trócsányi Zoltán azt a kérdést veti fel, hogy ki volt Bidpai és Lokman magyar fordítója? Fejtégetéseire a következőket jegyzem meg. Az egész cikkekcskének utolsó sora adja Trócsányi véleményét, melyre Szily Kálmán hívta fel figyelmét. A gondolat azonban ismeretes. Szilágyi Sándor vetette fel és arra alapította, hogy Czegén a gr. Wassok voltak birtokosok, s a családból író is származott. Dézsi Lajos azonban bizonyosabb utakon jár. (Békefi emlékkönyv, Bpest, 1912. 354—358. l.: *A czegei névtelen.*) Nem czáfolja ugyan Szilágyi feltevését, de valószínűbb adattal pótolja. Azt bizonyítja be elfogadhatóan, hogy Csehi András volt a czegei névtelen, vagyis Bidpai és Lokman második fordítója. Egyébként Trócsányi véleményének az a baja, hogy hiányzik a bizonyítása, mert a gr. Wass-család hagyománya nem elég és kérdéses, vajjon a czegei ref. lelkész tényleg nem tudott-e franciául.

Amíg Trócsányi feltevését nem bizonyítja, addig Dézsi Lajos érveit és adatait kell elfogadni. Bidpai és Lokmant Zoltán József kezdte fordítani Galland olasz fordításából, az ő fordítását átdolgozta és a II. részt lefordította 1781-ben Csehi András, Galland francia fordításából. Csehi iskolatérna volt Zoltán József fiának, a kolozsvári kollegiumban. Pataki Sámuelnek, a ref. kollegiumi könyvnyomda felügyelőjének figyelmét ez hihatta fel! Csehire. Az ő fordítása kb. ugyanakkor (1781) készült, mint Báji Patay Sámuelé (1781).

BITTENBINDER MIKLÓS.